

GOUDA IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

M.J. van Dam

(met bijdragen van
H.C. van Itterzon en
H.J. Maarsingh)

HISTORISCHE VERENIGING “DIE GOUDE”

VIJF-EN-TWINTIGSTE VERZAMELING BIJDRAGEN

2006

EBURON DELFT

Eerste druk 1995
Tweede, herziene druk 2006

ISBN-10: 90-5972-114-4
ISBN-13: 978-90-5972-114-2

NUR 689; 693
Trefw.: Gouda ; geschiedenis ; Wereldoorlog II.

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
www.eburon.nl
info@eburon.nl

Grafische vormgeving: John Kanters, Sliedrecht
Omslag ontwerp: Studio Hermkens, Amsterdam
Foto omslag: Duits militair muziekkorps op de hoek van de Dubbele Buurt en de Wijdstraat.
17 juli 1940. (Collectie SAHM).

©2006 Historische Vereniging "Die Goude"
Postbus 307
2800 AH Gouda
Info@diegoude.nl

Behoudens uitzonderingen door de Wet gesteld, mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende c.q. de rechthebbende gemachtigd namens deze op te treden, niets uit deze uitgave worden vermenigvuldigd of anderszins openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins.

Inhoud

WOORD VOORAF	9
WOORD VAN DANK	11
1. EEN EINDE EN EEN BEGIN	13
2. VOORSPEL EN MOBILISATIE	21
De opkomst van Duitsland	21
Het fascisme en nationaal-socialisme in Nederland	22
De NSB in Gouda tot 1940	23
Gouda tijdens de mobilisatie	27
3. DE MEIDAGEN VAN 1940	37
Ontwikkelingen in Nederland	37
De gebeurtenissen in Gouda	39
<i>Vrijdag 10 mei</i>	39
<i>Zaterdag 11 mei</i>	43
<i>Zondag 12 mei</i>	43
<i>Maandag 13 mei</i>	44
<i>Dinsdag 14 mei</i>	45
Gouda kort na de capitulatie	48
4. ZOMER 1940 – ZOMER 1944	55
Inleiding	55
<i>Beknopt algemeen overzicht</i>	55
Het dagelijks leven	58
<i>Algemeen</i>	58
<i>Maatregelen van en namens de bezetter</i>	64
<i>Wisseling in het gemeentebestuur</i>	67
<i>Werk en voedsel</i>	72
<i>Gevangenen en gijzelaars</i>	75
<i>In en om de Sint-Janskerk</i>	77
<i>Het onderwijs</i>	82
<i>Gegevens van de burgerlijke stand</i>	86
Collaboratie	88
<i>Goudse ambtenaren</i>	89
<i>De NSB</i>	91

Bommen op Gouda	95
<i>Inleiding</i>	95
<i>25 februari 1941: Fluwelensingel</i>	97
<i>18 mei 1941: Noothoven van Goorstraat</i>	100
<i>13 juni 1941: Krugerlaan</i>	104
<i>10 februari 1944: De Nieuwe Gouwe</i>	107
<i>18 september 1944: Nobelstraat</i>	110
<i>Conclusie</i>	113
5. DE ILLEGALITEIT IN GOUDA	115
Inleiding	115
Tussen waken en slapen	117
De Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers	121
<i>Een Geuzenlied in Gouda</i>	122
<i>Burgemeester Martenssingel 103</i>	122
<i>Arrestaties en slachtoffers</i>	125
Activiteiten van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers	126
<i>Ambtenaren in verzet</i>	126
<i>Zwarte handel met een goed doel</i>	128
<i>Een nieuwe distributiestamkaart</i>	129
<i>Voedsel in natura</i>	131
<i>De Goudse knokploeg</i>	133
De Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en het Nationaal Steunfonds	137
<i>Het Nationaal Steunfonds</i>	137
De Orde Dienst	139
<i>Ontspanning door Inspanning</i>	140
<i>De Orde Dienst herrijst</i>	142
De illegale pers in Gouda	148
<i>De Flitspuit</i>	149
<i>De illegale pers vanaf eind 1943 tot 31 oktober 1944</i>	150
<i>De Vrije Pers</i>	154
De Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten	154
<i>De Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten in Gouda</i>	155
Omvang, opbouw en sociale achtergronden van het Goudse verzet	159
<i>Leeftijd en politieke overtuiging</i>	161
<i>Illegaliteit en beroep</i>	162
<i>Illegaliteit en geloof</i>	163

	<i>Illegaliteit, Luchtbescherming en Burgerwacht</i>	166
	Samenvatting	167
6.	DE JODEN TE GOUDA IN DE TWEEDE WERELDOORLOG	169
	Korte geschiedenis vooraf	169
	De joodse gemeente en gemeenschap	170
	Anti-joodse maatregelen	171
	Deportaties	173
	De synagoge na de oorlog	177
	Het Centraal Tehuis	179
	Balans van de deportaties	184
	Is er niemand ontkomen?	184
	Het gebouw aan de Oosthaven	185
	De Jeugdfarm – Achtergrond	187
	De Jeugdfarm – Wel en wee in de oorlogsjaren	187
	De Jeugdfarm loopt ten einde	191
	De Jeugdfarm – De afloop	192
	De gevaarlijke weg naar de vrijheid	194
	De zwaarste tocht	198
	Een onderduiker	200
	De Joodse Jeugdfarm na april 1943	202
	Een onderscheiding	204
	Een monument en een herinnering	204
7.	DE HERFST VAN 1944	207
	De thuisvaart van de <i>Statendam</i>	207
	Een overzicht	211
	De situatie in Gouda	213
	<i>Dolle Dinsdag</i>	213
	<i>Hardere confrontatie</i>	214
	<i>De legale pers</i>	219
	<i>Diefstal en beroving</i>	220
	<i>Rotterdamse razzia-slachtoffers in de Sint-Janskerk</i>	222
	<i>De bombardementen van november 1944</i>	224
	<i>Nieuwe maatregelen, voedselschaarste en terreur</i>	232
8.	DE HONGERWINTER	235
	De geallieerde offensieven, januari – april 1945	235
	Gouda	236

<i>Razzia's</i>	236
<i>Ontberingen tijdens de hongerwinter</i>	241
<i>De voedselsituatie</i>	244
<i>Inkwartiering</i>	253
<i>De laatste beproevingen</i>	253
<i>Voedsel uit de lucht: operatie "Manna"</i>	256
9. DE BEVRIJDING	261
Inleiding	261
Gouda aan de vooravond van de bevrijding	263
Gouda bevrijdt zichzelf, 5 mei 1945	265
Gouda, 6 – 8 mei 1945	273
10. NASPEL	281
Duitsland en Japan volkomen verslagen	281
Gouda.	282
<i>Zurück in die Heimat, welcome to the Allies</i>	282
<i>Uitoefening van het burgerlijk en militair gezag</i>	285
<i>Terugkeer dwangarbeiders en militairen</i>	294
<i>Hervatting dagelijks leven</i>	298
BIJLAGE: NAMENLIJST VAN JOODSE SLACHTOFFERS IN GOUDA	307
AFKORTINGEN	337
NOTEN	339
BRONNEN EN LITERATUUR	351
OVER DE AUTEURS	357
REGISTER VAN PERSOONSNAMEN	359

1. Een einde en een begin

Mei 1940 werd in Gouda een tijdperk afgesloten. Toen de Duitse bezetting vijf jaar later voorbij was, zou men decennia lang spreken in termen van voor of na de oorlog. Het is soms voor de onderzoeker van het verleden verleidelijk om, temidden van alle droge feiten die archieven kunnen verstrekken, zich te verplaatsen in de mens die het allemaal heeft beleefd en zien gebeuren. Voordat hij ertoe overgaat de gebeurtenissen in Gouda te beschrijven volgens de gebruikelijke objectieve benadering, wil de schrijver in de hierna volgende inleiding pogen een sfeerbeeld te schetsen van het tijdvak dat aan de Tweede Wereldoorlog voorafging. Dit geschiedt door het geestesoog van Dirk Nicolaas Sas (1856-1940), een gewone Gouwenaar, wiens leven eindigde toen de Duitse bezetting een aanvang nam. De essentiële feiten van zijn levensloop, overgeleverd door de oudere generatie, zijn echt; hetzelfde geldt voor de beschreven gebeurtenissen bij de aankomst van de Duitse troepen in Gouda.

Langzaam zette de avondschemering in. De sponningen van het venster tekenden zich af als een donker kruis dat tegen het licht wordt gehouden. De zon had op deze gure Pinksterzondag nauwelijks geschenen. Grauwe wolken joegen langs de hemel, waarvan hij vanuit zijn kamer een stukje kon zien.

De ouwe Dirk lag op zijn bed en staaarde verwonderd naar het vervagende daglicht. Nadat hij enige dagen tevoren door een beroerte was getroffen, had hij op bed gelegen, grotendeels verlamd, alleen met z'n gedachten, die toch nog opmerkelijk helder waren. Meer dan tachtig jaar lang had hij de duisternis zien invallen, maar het leek alsof hij het nog nooit zo intens had beleefd als nu.

Zijn vrouw Mie was anderhalf jaar tevoren gestorven. Volgens zijn kinderen had Dirk zich sinds die tijd sterk verwaarloosd. Even was er sprake van geweest, dat hij in het pas geopende bejaardenhuis in de Korte Akkeren zou worden ondergebracht, maar gelukkig had hij onderdak gevonden bij zijn oudste dochter. "Marie", had hij gezegd, "heb ie nog een steetje¹ voor me?" Nou, dat had ze wel. En zo was hij van zijn huisje in het Slapperdel hier terecht gekomen.

Hij had er een best kosthuis. Maar voor hoe lang nog? De dokter had bedenkelijk gekeken, toen ze hem erbij hadden gehaald. Hij had ook nog iets gezegd, maar dat had Dirk niet meer verstaan. Een ernstige oorontsteking had hem reeds op jeugdige leeftijd halfdoof

gemaakt. Naarmate hij ouder werd, was het er niet beter op geworden.

Met moeite kon Dirk in de schemerige kamer de grote letters van de scheurkalender onderscheiden: "Zondag 12 mei" stond er op. Vreemd dat al een paar nachten de straatlantaarn op de hoek van de Peperstraat en de Korte Raam, waar twee grachtjes samenkwamen, niet meer had gebrand. Die stond daar als een rustgevend baken. En als Dirk bij nacht, wanneer hij de slaap niet kon vatten, het matte schijnsel in het rimpelende water van de gracht zag weerspiegelen, kon hij daar nog best van genieten. Helaas was hij daar nu van verstoken. Toen hij hiernaar bij zijn schoonzoon, die zelf lantaarnopsteker was, informeerde, had hij een ontwijkend antwoord gekregen. Trouwens, er was meer gaande. Ondanks zijn doofheid meende hij toch langdurig sirenes te hebben gehoord, terwijl dat juist de afgelopen maand in het geheel niet meer was voorgevallen. Daarvòòr wel, maar dan op vaste tijden. Nu echter meermalen per dag en zeer langdurig. Ook stonden de gezichten van zijn huisgenoten opvallend bedrukt. Zou dit iets te maken hebben met de oorlog die men vreesde?

Och, het zou zijn tijd wel duren. Hoe vaak had hij al te maken gehad met oorlogsdreiging! Reeds in zijn jeugd (hij was toen een jaar of veertien) gonsde de stad van de geruchten vanwege de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen. Rond de eeuwwisseling (Dirk was toen lid van de Goudsche schutterij) was er het conflict met Engeland vanwege de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. De commandant van de schutterij, een veteraan die in Atjeh had gevochten, had toen gezegd, dat ze bij het richten maar net moesten doen of ze op Engelsen schoten. Het was erbij gebleven, dat in Kort Haarlem straten werden vernoemd naar Zuid-Afrikaanse vrijheidshelden. Tijdens de Wereldoorlog was Dirk al te oud om wegens de mobilisatie onder de wapenen te komen. Toen waren ze bang dat de Duitsers Nederland zouden binnenvallen. En ... er gebeurde weer niets. Het zou nu ook wel weer met een sisser aflopen. De Nederlandse regering was veel te voorzichtig om bij een oorlog te worden betrokken.

Overigens had hij best het een en ander zien veranderen sinds hij kort na het midden van de vorige eeuw was geboren, zo omstreeks de tijd dat de eerste trein van Rotterdam via Gouda naar Utrecht reed. Neem nou de verlichting: Dat ging eerst met kaarsen of olielampen; later werd het gaslicht. En nu had je dan elektrisch licht. Hoe dat nou precies werkte, dat ging z'n pet te boven. Maar het was toch gemakkelijk. Je draaide aan een knop en het licht brandde.

Op jeugdige leeftijd al had hij zijn vader voor het eerst vergezeld naar de baanderij om daar als touwspinner te werken. Naar school hoefde je

toen nog niet. Die had hij dan ook nooit bezocht. Wel stelde hij het zeer op prijs, dat de laatste jaren één van z'n kleindochters de *Goudsche Courant* kwam voorlezen.

Daar kwam zowaar de zon nog even door. Ze doorboorde met haar stralen de gekleurde glas-in-loodraampjes, die zich bovenin het venster bevonden. Het deed Dirk denken aan de gebrandschilderde Glazen van de Sint-Jan, de kerk waarin hij zoveel zondagen had gezeten. Als gevolg van zijn gedeeltelijke doofheid had hij vaak moeite gehad om de preek te volgen. Dan dwaalden zijn ogen wel eens af naar het prachtige kleurenspeel dat het zonlicht in de Glazen van de kerk teweegbracht. Gods glorie was niet in woorden te vangen.

De laatste zonnestrallen schenen nu precies op het koperen beslag van de linnenkast, waardoor een fonkelende gloed ontstond. Schitterend, alsof er een stralenkrans verscheen om iets.... hij kon niet zien wat... Het leek wel een gezicht.

Hoorde hij nu weer sirenes loeien? Of waren het klokken die luidden? Plotseling schoot een felle pijnscheut door zijn borst, die uitstraalde naar zijn schouders en armen. Hij wilde roepen ... maar kon geen geluid meer voortbrengen.

Toen zijn dochter enige tijd later bij hem kwam kijken, was het licht uit Dirks ogen voorgoed geweken. Voor het laatst was voor hem de zon ondergegaan.

Drie dagen later trok 's morgens vroeg een lange colonne Duitse legervoertuigen vanuit Rotterdam Gouda binnen. Een aantal wagens, bemand met Duitse soldaten, boog af naar de Veerstal en de Peperstraat.

Oberleutnant Schönhof gelastte zijn mannen van de wagens te komen en hun veldflessen bij te vullen in de omliggende huizen. De Duitse soldaten waren duidelijk in een overwinningroes en zongen: "*Denn wir fahren, denn wir fahren ... gegen En-ge-land*". Zij belden aan en vroegen: "*Wasser bitte*". *Oberleutnant* Schönhof keek aandachtig rond. Deuren werden geopend en één voor één gingen de soldaten met hun veldflessen naar binnen. De reactie van de bewoners was verschillend: Sommigen hielden de deur dicht; anderen kwamen mokkend of schoorvoetend naar voren. Een enkeling begroette de Duitse soldaten zelfs vriendelijk.

Het ging allemaal wel zo ongeveer als Schönhof zich had voorgesteld. Als overtuigd nationaal-socialist was hij van mening dat dit een noodzakelijke bezetting was en dat Duitsland de oorlog spoedig zou winnen. De Germaanse gebieden aan Duitslands grenzen, Nederland, Vlaanderen, Oostenrijk en Denemarken, zouden op den duur deel uit gaan maken

van het grote Duits-Germaanse Rijk. Afkomstig uit Osnabrück – niet al te ver van de Nederlandse grens verwijderd – had hij eigenlijk wel positieve verwachtingen van het kleine Holland. Hij was er reeds eerder geweest en de bevolking leek hem nogal gemoedelijk. De taal was ook zeer verwant aan het Duits; met een beetje moeite was dat voor een Duitser best te volgen. Toch wel jammer, dat de *Führer* de vorige middag opdracht had gegeven Rotterdam in vuur en vlam te zetten. Hij vroeg zich af, of dat nu wel echt nodig was geweest. Maar ja ... *Befehl ist Befehl*.

Bij het hoekhuis, waar Schönhof temidden van zijn zingende manschappen stond opgesteld, bleken de gordijnen gesloten te zijn. Toen er werd aangebeld kwam een dame van middelbare leeftijd naar voren, gekleed in een zwarte jurk. Zij keek ernstig en was duidelijk ontstemd over het lawaai dat de Duitsers rondom haar maakten. Schönhof begaf zich erheen. “Wilt u wat stiller zijn? Hier ligt een dode man in huis.” “*Ein toter Mann im Haus? Ach so.*” Hier lag een kans om dit volk te laten zien hoe correct en gedisciplineerd de Duitse weermacht was. Schönhof klapte zijn hakken tegen elkaar en opende zijn mond iets wijder dan normaal: “*Aääachtung!!!*” schalde het luid en duidelijk in een straal van minstens vijftig meter rondom. “*Gesang einstellen!!!*” Meteen veranderden de bralende weermachtsoldaten in gedwee voetvolk. Fluisterend en op hun tenen lopend haalden zij water, om vervolgens weer rustig hun plaats in het voertuig in te nemen.

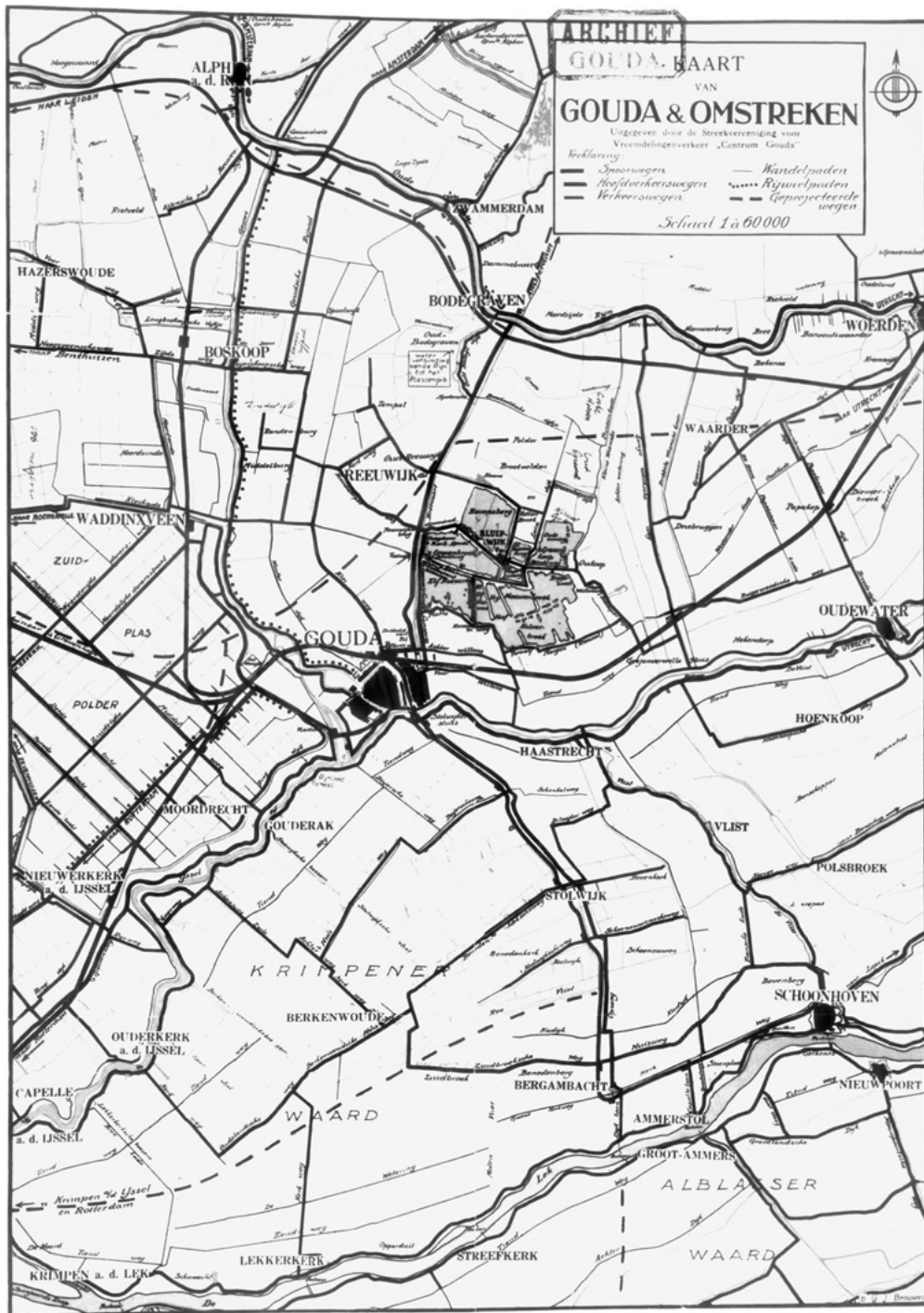
De volgende morgen, terwijl verbijsterde Gouwenaars nog bezig waren overgewaaide, halfverkoelde papieren uit het door brisantbommen geïsterde Rotterdam van de straat te vissen, werd de ouwe Dirk ten grave gedragen. Een rouwkoets van de stalhouderij aan de Vest reed voor; de paarden, zwart gedrapeerd, familieleden – eveneens in het zwart – achter de baar. In een druilerige motregen zette de stoet, voorafgegaan door begrafenisdienaars te voet, zich in beweging in de richting van de oude begraafplaats. Bij de kruising tussen de Mallegatsluis en de Kaarsenfabriek reed vanaf de Rotterdamseweg een colonne Duitse pantservoertuigen de rouwstoet haastig tegemoet. De legercolonne maakte aanstalten linksaf te slaan. De bejaarde koetsier, beducht voor zoveel machtsvertoon, hield zijn paarden in. “Die moffen zullen wel voor langs scheuren”, dacht hij.

Tot zijn verbazing hield het voorste legervoertuig bij de kruising abrupt halt. Een nog jeugdig uitziende militair, die kennelijk de leiding had, gebaarde de koetsier dat hij voorrang kon krijgen, waarna hij plotse-

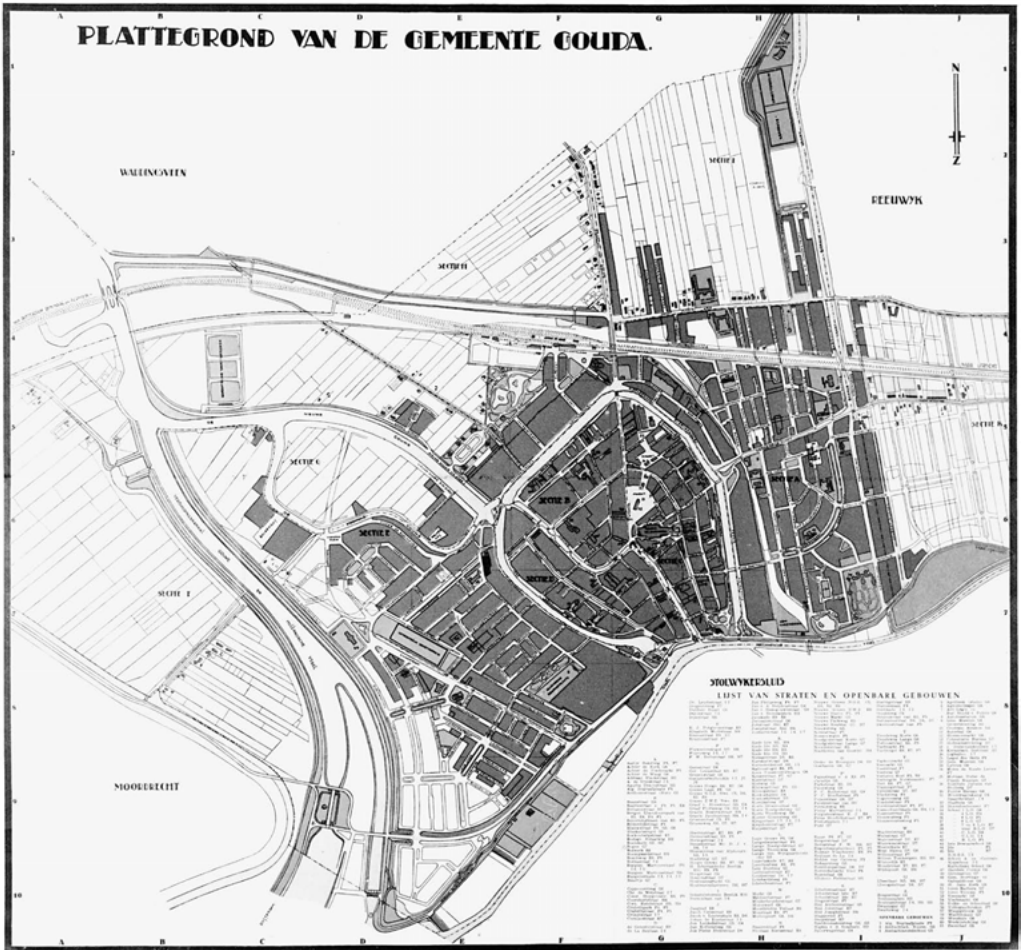
ling met een plechtig gebaar de vlakke, rechter hand naar zijn pet bracht om zo de dode de laatste eer te bewijzen.

Geïmponeerd liet de koetsier zich tegen zijn jongere metgezel op de bok ontvallen: “Die lui hebben toch wel fatsoen.” Zijn buurman – iets minder snel onder de indruk van uiterlijk vertoon – merkte op: “Zo lang als het duurt.” Het waren profetische woorden. Terwijl de rouwstoet langzaam rechtsaf boog, brak aan de overzijde van de IJssel heel even de rijzende zon als een laaiend vuur door het wolkendek, om daarna in een grijze nevel te verdwijnen.

Dit was het begin. Tijdens de vijf bezettingsjaren die volgden, werd de Goudse bevolking blootgesteld aan ontberingen die zij sinds de Middeleeuwen niet meer had gekend en verloren honderden als gevolg van oorlogshandelingen het leven.

Overzichtskaart van Gouda en omstreken uit 1936. De schaal is 1 : 60.000, de afmetingen van het buitenkader 37 x 50,5 centimeter. Foto: SAMH inv.nr. 2201-E portefeuille G-1.

Overzichtskaart van Gouda uit het oorlogsjaar 1944. De schaal is ca. 1 : 6000, de afmetingen 63,5 x 67,5 centimeter. Foto: SAMH inv.nr. 2201-E, portefeuille B-10.

2. Voorspel en mobilisatie

De opkomst van Duitsland

Gedurende de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) had Nederland zich – in tegenstelling tot België – aan het internationale conflict kunnen onttrekken en werd de neutraliteit gehandhaafd. Volgens het oorspronkelijke Duitse aanvalsplan, ontworpen door generaal Von Schlieffen, zou het Duitse leger via Nederlands Limburg een doorbraak forceren in de richting van België en de Noord-Franse laagvlakte. Bijstelling van dit plan door de latere chef-staf van het Duitse leger Von Moltke had tot gevolg, dat alleen de Belgische neutraliteit zou worden geschonden. Waarschijnlijk is het Von Schlieffenplan gewijzigd, omdat de Duitsers op die manier hoopten een algehele blokkade door de Engelse marine gedeeltelijk te kunnen omzeilen door gebruik te maken van de neutrale Nederlandse havens.

Als gevolg van de Duitse invasie weken tienduizenden Belgische vluchtelingen uit naar Nederland. Een aantal daarvan vond onderdak in Gouda in een barakkenkamp aan de Graaf Florisweg.

De Duitse nederlaag in 1918 leidde, zoals bekend, tot het voor Duitsland zeer ongunstige Verdrag van Versailles. Met name Frankrijk had aangedrongen op zeer harde vredesvoorwaarden, waardoor Duitsland grote gebieden moest afstaan en economisch en militair werd ontmanteld. Maar nauwelijks waren vijftien jaar verstreken of het voorspel van de Duitse revanche was begonnen.

Toen in 1933 de nationaal-socialisten onder leiding van Adolf Hitler aan de macht waren gekomen, volgden de gebeurtenissen die zouden leiden tot de Tweede Wereldoorlog elkaar snel op: In 1936 bezetten Duitse troepen het gedemilitariseerde Rijnland, het Duitse gebied ten westen van de Rijn. In 1938 volgden de *Anschluss* van Oostenrijk en de bezetting van het Sudetenland, het Tsjechische gebied dat grensde aan Duitsland. Toen op 1 september 1939 de Duitsers Polen binnenvielen, gaven Frankrijk en Engeland te kennen, dat er nu een grens te veel was overschreden.

Met de Sovjet-Unie had de Duitse regering reeds eerder, namelijk op 23 augustus 1938, een non-agressiepact gesloten (Molotov-Von Ribbentrop pact), waarbij onder andere was overeengekomen dat de Sovjet-Unie de vrije hand kreeg in Estland, Letland en Finland, alsmede in Bessarabië. De belangensferen van Duitsland en de Sovjet Unie in

Polen zouden worden begrensd door de rivieren de Narew, de Weichsel en de San.

Het Frans-Engelse ultimatum naar aanleiding van de Duitse invasie in Polen werd door Berlijn genegeerd, zodat op 3 september een oorlogsverklaring volgde. Vanaf dat moment was de Tweede Wereldoorlog een feit. Bijna een maand had de Duitse weermacht nodig om de Polen tot capitulatie te dwingen. Het moderne, gemotoriseerde Duitse leger bond de strijd aan met de Poolse cavalerie, die nog met lansen was uitgerust. Warschau werd zwaar gebombardeerd door de *Luftwaffe* en bovendien vielen de Russen geheel onverwachts op 17 september Polen vanuit het oosten binnen. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat het Poolse leger niets anders overbleef dan te capituleren. Dit vond plaats op 28 september 1939. Daarop volgde aan het westelijk front een periode van gespannen afwachten, die duurde tot het voorjaar van 1940. In Nederland was al op 28 augustus 1939 de mobilisatie afgekondigd.

Het fascisme en nationaal-socialisme in Nederland

Ook in Nederland ontstonden aan het eind van de jaren twintig rechts-radicalen bewegingen, die de democratie verwierpen als een onbruikbare staatsvorm om de economische malaise effectief te bestrijden. De aanhangers van deze bewegingen noemden zich naar het voorbeeld van hun geestverwanten in respectievelijk Italië en Duitsland fascist en nationaal-socialist. In 1931 werd door ir. A.A. (Anton) Mussert de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) opgericht. De NSB leek als enige van dergelijke radicale bewegingen in de Nederlandse politiek een factor van betekenis te worden. De doelstellingen van de NSB kwamen grotendeels overeen met die van de nationaal-socialisten in Duitsland, met als opvallend verschil dat de rassenleer in het NSB-programma ontbrak. Aanvankelijk konden joden zelfs lid worden. Belangrijke punten in het NSB-programma waren: een krachtig staatsgezag, een sterke krijgsmacht, verbondenheid met de overzeese gebiedsdelen, de Groot-Nederlandse gedachte (verbondenheid met Vlaanderen en Zuid-Afrika) en een afkeer van zowel kapitalisme als communisme. In de zogenaamde weer-afdelingen (WA) marcheerden Musserts volgelingen in zwarte uniformen door de straten.

In de periode van 1931 tot 1935 maakte de NSB een duidelijke groei door. Mussert meende zijn ideaal, een zo grote aanhang dat zijn partij het voor het zeggen zou krijgen, reeds in vervulling te zien gaan. De NSB, die op 30 december 1933 door de regering-Colijn verboden was verklaard

voor alle ambtenaren, behaalde een triomf bij de verkiezingen van 1935 voor de Provinciale Staten. Nooit eerder had een beginnende partij zo'n hoog percentage bereikt, namelijk 7,9 procent van de uitgebrachte stemmen. Dit betekende dat de NSB 44 van de 535 zetels van de Provinciale Staten voor zich wist te winnen en dat twee NSB-afgevaardigden hun plaats in de Eerste Kamer konden innemen. Steeds groter werd de toeloop die Mussert trok tijdens de bijeenkomsten van zijn Nationaal-Socialistische Beweging. Ook voor het NSB-blad *Volk en Vaderland* nam de belangstelling toe.

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 26 mei 1937 viel de NSB-aanhang echter terug tot 4,2 procent, goed voor slechts vier in plaats van de verwachte twintig of vijftientwintig zetels. In de loop van 1936 was ook het ledenaantal van de NSB met 10.000 teruggelopen tot 45.000. Deze tendens zette zich voort, vermoedelijk omdat de NSB zich steeds meer identificeerde met haar politieke geestverwanten in Duitsland en Italië, die daar aan de macht waren. De maatregelen tegen de joden in Duitsland en de agressieve buitenlandse politiek die dit land en Italië in de tweede helft van de jaren dertig gingen voeren, leidden bij de meeste Nederlanders tot afkeer, waardoor ook de NSB steeds meer in diskrediet kwam. Er was voor "Leider" Mussert, die ervan droomde ooit een positie te kunnen innemen als Hitler (*der Führer*) in Duitsland en Mussolini (*Il Duce*) in Italië, nog slechts één mogelijkheid zijn doel te bereiken, en dat was met buitenlandse hulp. Hoewel later is gebleken dat de Duitsers Mussert nooit een dergelijke positie hadden toebedacht, leken de internationale verwickelingen aan het eind van de jaren dertig de vervulling van dit ideaal zeer dichtbij te brengen.

De NSB in Gouda tot 1940¹

Op dinsdag 4 juli 1933 vond er in de sociëteit "Ons Genoegen" aan de Boelekade in Gouda een vergadering plaats van de Nederlandse fascisttenbond. Hoewel de vergadering zelf een rustig verloop had, kwam het na afloop buiten tot ongeregelde heden. De politie had handenvol werk om de talloze anti-fascisten en nieuwsgierigen op een afstand te houden. Een groep fascistten die naar het station liep, werd ingesloten en door tegenstanders in het nauw gedreven. Zij moesten door de politie met de gummiknuppel en zelfs met de sabel worden ontzet.

Enige dagen later, op zaterdag 8 juli, kwam het opnieuw tot relletjes in Gouda, toen geüniformeerde leden van de NSB hun krant *Volk en*

Vaderland aan de Goudse bevolking probeerden te verkopen. Omstanders trachtten dit te verhinderen. Van een scheldpartij kwam het tot handtastelijkheden en weer moest de politie ingrijpen om de strijdende partijen uit elkaar te halen. De burgemeester van Gouda, E.G. Gaarlandt, kondigde door middel van affiches een besluit af, waarbij het werd verboden op zondagen en zaterdagen na 12 uur 's middags met kranten te venten of er reclame voor te maken. Dit besluit was duidelijk gericht tegen de straatverkoop van bladen als *Volk en Vaderland* en de daaruit voortvloeiende ongeregelheden.

Ondanks protesten hier en daar tegen de opdringerige wijze van colporteren van *Volk en Vaderland* kon de kringleider van de kring Gouda tijdens een vergadering in mei 1936 mededelen, dat het aantal verkochte exemplaren binnen twee maanden gestegen was van 1150 naar 2300.

Dinsdag 16 oktober 1934 was een belangrijke dag voor de Goudse NSB. De leider van de Nationaal-Socialistische Beweging, ir. A.A. Mussert, was zelf naar Gouda gekomen en hield een toespraak in de Schouwburg. De volgende dag meldde de pers hierover:

Aankondiging van de komst van Anton Mussert naar Gouda in 1934 voor een spreekbeurt in de schouwburg. Foto: ZHVM.

Met groote belangstelling hebben gisteren 800 à 900 personen uit Gouda, maar meer van heinde en verre uit den omtrek, die met een 80-tal auto's waren gekomen, de rede van Ir. Mussert in de Schouwburg aangehoord. Het gehoor bestond uit vogels van diverse plumage, zowel geestverwanten als tot andere richtingen behorenden. Het podium en de wanden waren decoratief versierd met NSB-emblemen en de oranje-blanje-bleu vlag. Voor het spreekgestoelte stond een borstbeeld van koningin Wilhelmina.²

De verkiezingen voor de Provinciale Staten op 17 april 1935 resulteerden ook in Gouda in een groot succes voor de NSB. Weliswaar was het percentage van het totaal aantal uitgebrachte stemmen op de NSB in Gouda met 6,2 procent lager dan de 8,8 procent voor geheel Zuid-Hol-

land, of dan de 7,9 procent op landelijk niveau, toch kon Musserts partij ook in Gouda met 903 behaalde stemmen tevreden zijn.

De NSB was een hechte, hiërarchisch georganiseerde beweging. Er waren verschillende districten, die onderverdeeld werden in kringen en vervolgens in groepen. Elke geleding had een leider. In december 1934 telde de NSB in Gouda 217 leden, waarvan er vijfentwintig geregistreerd stonden als geheime leden, mogelijk in verband met het ambtenarenverbod van 1933.

Bij het hoofdbestuur van de NSB in Utrecht was men niet altijd even tevreden over de meelevendheid van de Goudse “kameraden” en “kameraadskes” (vrouwelijke leden). Dit werd duidelijk te verstaan gegeven met de berisping: “Er is sprake van een grote nalatigheid in Gouda”.³ In dat zelfde jaar, op 15 maart 1934, schreef de secretaris van de Goudse groep, dat hij voorlopig geen groepsleiders wilde aanstellen, “daar de vorige groepsleiders niets, totaal niets, uitvoerden”,⁴ een aanwijzing dat de kritiek van het hoofdbestuur niet ongegrond was. Dat het later weer iets beter ging met de Goudse nationaal-socialisten, blijkt uit het feit dat groep 145, NSB-afdeling Gouda, in 1935 werd verheven tot kring 35. Zoals we reeds vermeldden, blijkt dit ook uit het aantal stemmen dat bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in dit jaar op de partij van Mussert werd uitgebracht.

De afkeer die ook in Gouda velen van het fascisme en het nationaal-socialisme hadden, uitte zich niet alleen in rellen op straat. Organisaties als de Christelijk-Historische Jongeren, de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Socialistische Jongeren Vredes Actie organiseerden regelmatig spreekbeurten in Gouda, waarin werd gewezen op de gevaren van de NSB. Op 1 februari 1934 sprak bijvoorbeeld Dr. J. Börger over het fascisme, waarbij hij wees op het feit dat deze beweging ernaar streefde “om het volk gelijk te schakelen”. De NSB zou – indien zij aan de macht zou komen – geen ruimte bieden aan andersdenkenden. Met het begrip “gelijkschakelen” zou men inderdaad tijdens de bezetting nog genoeg kennis maken.

Bij de verkiezingsstrijd in 1937 ging het er in Gouda op politiek gebied heet aan toe. De NSB beschuldigde de christelijke regeringspartijen ervan dat zij niets tot stand konden brengen en geen waarborg vormden tegen het dreigende communisme. Indien laatstgenoemde partij aan de macht kwam, zou er een “goddeloze” staat ontstaan. Deze opvatting werd nadrukkelijk verkondigd in onderstaande oproep voor een vergadering in café “Het Centrum” (“toegangsprijs 10 cent, werkloozen vrije toegang”), die werd verspreid vanuit het kringkantoor van de afdeling Gouda aan de Lage Gouwe 50.

Volksgenooten, zoo goed als iedereen leeft ook gij in de overtuiging dat het zoo niet langer gaat; dat er verandering moet komen om twee redenen: namelijk om economische en principiële redenen.

Economische omdat wij langs dezen weg individueel en als volk in z'n geheel aan den rand van den afgrond staan. Principieel omdat in de 25 jaren dat wij zoogenaamd christelijk geregeerd zijn geworden er niets maar dan ook niets tot stand is gekomen.

De vraag waarover ook gij in de naaste toekomst zult hebben te beslissen zal niet zijn: kiest gij deze of die partij, maar kiest gij Nationaal-Socialisme of communisme.

Deze Goddelooze neutrale staat gaat over in de totalen Goddeloozen staat van het communisme of in de Godbelijdenden staat van het nationaal-socialisme.

Tegenstanders van de NSB lieten zich niet onbetuigd. Dat blijkt uit een bijeenkomst op 11 mei 1937 in de zaal "Kunstmin", georganiseerd door de anti-fascistische groep Eenheid door Democratie. Bij deze gelegenheid werd een pleidooi gevoerd voor de democratie, die in tegenstelling tot de dictatuur, verdraagzaam is en waarin de feiten aan de dag komen. "Dictatuur leidt tot militarisme, militarisering van de jeugd en staatsopvoeding. De dictatuur duldt geen mensen die zelf denken, doch slechts die voor zich laten denken".⁵

Toen de resultaten van de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten Generaal op 26 mei 1937 bekend werden, bleek dat ook in Gouda de NSB sterk in aanhang was teruggelopen. In het volgende overzicht worden de uitgebrachte stemmen op de belangrijkste partijen in Gouda onderling vergeleken⁶.

Partij	Prov. Staten 1935	Tweede kamer 1937
RKSP (katholiek)	3.081	3.474
SDAP (socialistisch)	4.111	4.967
ARP (gereformeerd)	1.711	2.863
CHU (hervormd)	959	711
VB (liberaal)	1.126	936
VDB (liberaal)	289	622
NSB (fascistisch)	903	368
SGP (gereformeerd)	789	596

De aanhang van de NSB in Gouda was nog sterker verminderd dan landelijk het geval was. Het stemmenpercentage in Gouda voor deze partij kwam onder de drie procent. Aan het eind van de jaren dertig liep ook in Gouda de populariteit van de NSB nog verder terug.

Gouda tijdens de mobilisatie

Ondanks het uitbreken van de wereldoorlog in september 1939 zette de reeds ingetreden (geringe) verbetering van de economische situatie in Gouda door. Met name de werkgelegenheid had in de voorafgaande jaren reden tot bezorgdheid gegeven. Men kon toen op grond van de hoge werkloosheidscijfers met recht spreken van een economische crisis. Het was dan ook verheugend dat de werkgelegenheid in Gouda in de loop van 1939 enigszins verbeterde.

De drie belangrijkste werkgevers in de stad, de Stearine Kaarsenfabriek, de Garensponnerij en de Plateelbakkerij Zuid-Holland, hadden in februari 1940 respectievelijk 393, 363 en 343 werknemers. Bij elk van deze drie bedrijven was in de loop van 1939 het aantal werknemers toegenomen. Het werkloosheidscijfer lag begin januari 1940 rond 1850, bij een totale bevolking van 33.000 wat hoger dan het landelijk gemiddelde.

Onmiddellijk na het van kracht worden van het mobilisatiebevel, op 28 augustus 1939, heeft men, om eventuele beschadiging door oorlogshandelingen te voorkomen, tussen 3 september en 16 december de beroemde gebrandschilderde Glazen van de St.-Janskerk uitgenomen en vervangen door blank glas. Op 26 oktober 1939 bracht prins Bernhard een bezoek aan de St.-Janskerk om zich hiervan op de hoogte te stellen. De Glazen werden verpakt in 201 kisten, geleverd door kistenmaker A. Sas aan de Molenwerf. Drie koorglazen, de nummers 14, 15 en 16, gingen naar de kluizen van de Nutsspaarbank aan de Oosthaven en de bank Knox en Dortland aan de Turfmarkt. Vier Glazen kregen onderdak in het voormalige Weeshuis te Moordrecht. Het grootste aantal werd opgeslagen in kelders van boerderijen in de omgeving van Gouda, namelijk zestien stuks in Moordrecht, twaalf in Zevenhuizen, vier in Bergambacht, twee in Berkenwoude en zeven in Haastrecht. De overige "Goudse Glazen" werden ondergebracht in de Rijkskluizen bij Vogelzang (tussen Haarlem en Hillegom), waar vanaf augustus 1943 alle Glazen, behalve de nummers 14, 15 en 16, hun oorlogsbestemming vonden⁷.

Het uitnemen van de Goudse Glazen van de Sint-Janskerk in de periode september tot december 1939, om ze te beschermen tegen mogelijke oorlogsschade. De kleurrijke glazen werden vervangen door blank glas. Foto: Fonds Goudse Glazen.

Vordering van paarden en motorvoertuigen op de Goudse Markt tijdens de mobilisatie, 29 augustus 1939. Foto: SAMH.

